

Promjene na obalnom dijelu Kaštel Novoga i Kaštel Staroga (u kontekstu velike konjunktura u drugoj polovini 19. stoljeća i razvoja turizma u međuratnome razdoblju)

Iako su izgrađena na moru krajem 15. i početkom 16. stoljeća, kaštelanska naselja tek u drugoj polovini 19. stoljeća potpuno se okreću obali, i to izgradnjom luka za prihvat većih teretnih jedrenjaka i parobroda. Budući da je riječ o pretežito agrarnim naseljima, promjene su inicirane potrebom za plasmanom vina na vanjska tržišta u okviru velike konjunktura. Tih godina preko luke u Kaštel Novome izvozilo se od 35 000 do 40 000 hektolitara vina. Međutim, prioritetne točke na obali predstavljale su luke i onaj dio obale koji je povezivao Kaštel Novi s Kaštel Starim, a preostali dio obale počinje se uređivati tek razvojem turističke djelatnosti, odnosno izgradnjom šetnica unutar naselja te prema granici s Kaštel Lukšićem, gdje je 1928. dr. Petar Kamber otvorio hotel *Palace*.

Uvod

Podizanjem utvrda s pripadajućim naseljima krajem 15. i tijekom 16. stoljeća na području današnjega Kaštel Novoga i Kaštel Staroga napravljene su ujedno i intervencije na obali (utvrda Koriolana Ćipika podignuta je 1476, Andrije Celio-Cege 1487, Pavla Antona Ćipika 1512. te braće Ivana i Pavla Andreisa 1600). Uz to, jugozapadno od crkve sv. Petra od Klobučca u Kaštel Novome postojalo je pristanište za brodove, izgrađeno još u srednjem vijeku.¹ No, višestoljetna osmanlijska opasnost onemogućavala je razvoj kaštelanskih naselja izvan utvrđenih linija novopodignutih naselja pa je iskorišten obalni prostor sveden tek na njihove zidine prema moru i južna pročelja utvrda.² Nove promjene na obalnom dijelu evidentne su nakon Kandijskoga rata i otklanjanja neposredne osmanlijske opasnosti za kaštelanski prostor u drugoj polovini 17. stoljeća. Tada se naselja

¹ OMAŠIĆ 2001: 121. Prema odlukama trogirskoga Velikog vijeća iz 1373. i 1388, trebalo je popraviti općinsku zgradu kod Sv. Petra od Podmorja i „tu sagraditi pristanište za lade“. MA-RASOVIĆ 2007: 43-45.

² ISTA 1996: 38-39.

počinju razvijati izvan dotadašnjih utvrđenih gabarita. U Kaštel Novome naselje se širilo na istok te na sjever nasipanjem prostora oko kojega će se oblikovati seoski trg (brce) i dio koji se razvijao zapadno od župne crkve sv. Petra, a u Kaštel Starome u pravcu zapadno od *Balkuna* i istočno od *Gornjih vrata*.³ Sljedeće intervencije na obalnom dijelu i okretanje kaštelanskih naselja prema moru (što je u fokusu ovoga rada) započinju uređenjem lukâ za velike konjunktore i intenzivnim plasmanom kaštelanskih vina na vanjska tržišta u drugoj polovini 19. stoljeća, kao i razvojem turističke djelatnosti u međuratnom razdoblju.⁴

Zatečeno stanje na obalnom dijelu Kaštel Novoga i Kaštel Staroga pratimo prema austrijskom katastru iz 1831, njegovim kasnijim reambulacijama,⁵ sačuvanim fotografijama s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća, kao i slikovnim izvorima koji svjedoče o fazama razvoja i oblikovanja obale. Usredotočili smo se na kronološke indikatore nastanka fotografija. Za neke imali smo jasno određene podatke o godini nastanka, a nekima smo postavili kronološki okvir s donjom i gornjom granicom, raščlanjujući njezinu kompoziciju i detalje koje smo mogli povezati s drugim povijesnim izvorima.⁶

Razdoblje druge polovine 19. i početka 20. stoljeća

Razdoblje velike konjunktore trgovine vinom (1867–1892) nedvojbeno je poticalo prostorne promjene na obalnom dijelu u Donjim Kaštelima, i to prvenstveno zbog potrebe izvoza kaštelanskih vina pomorskim putom jer je željeznička pruga bila dovedena tek do Knina. Povećanje površina pod vinogradima u Kaštelima bilo je inicirano visokoprofitabilnim cijenama vina, što je ujedno dovelo do zapuštanja maslinika i drugih poljoprivrednih kultura u korist vinove loze.⁷ Stoga je početkom devedesetih godina 19. stoljeća (pri kraju tih progresivnih gospodarskih trendova) na području donjokaštelanske općine pod vinovom lozom bilo

³ BABIĆ 1984: 165.

⁴ DOMAZET I VULETIN 2002: 26-30, 228-230; PIPLOVIĆ 1996: 134, 138. Plasiranje vina iz Donjih Kaštela pomorskim putom bila je jedina mogućnost jer je željeznički spoj bio razmjerno daleko od samog naselja Kaštel Staroga. Uz to, željeznica je u početku prometovala do Perkovića s odvojkom za Šibenik, a tek kasnije pruga je produžena do Knina. Prijevoz željeznicom ne bi bio jednostavan; otežavao bi ga i poskupljivao pretovar na željezničkoj stanici u Kaštel Starome, zatim istovar na željezničkoj stanici u Splitu i potom utovar na brodove u splitskoj luci. Osim toga, putnički promet iz Donjih Kaštela odvijao se bracerama i gajetama prema Splitu i Trogiru. OMAŠIĆ 2001: 820-821, 828-829.

⁵ Isto: 768-787.

⁶ STRADLING 2003: 107-114.

⁷ OMAŠIĆ 2001: 799. Filoksera je, šireći se od zapada prema istoku, odnosno uništavajući vinograde u zapadnoeuropskim zemljama, povećala potražnju za dalmatinskim vinima, što je potrajalo puna dva desetljeća.

2500 jutara, što je predstavljalo povećanje od 700 jutara vinogradarskih površina u odnosu na sedamdesete godine 19. stoljeća.⁸ U isto vrijeme samo na području Općine Kaštel Novi proizvedeno je 1893. 14 600 hektolitara vina i 1200 hektolitara maslinova ulja.⁹ Također, tih godina u donjokaštelanskim naseljima vodeću ulogu u veletrgovini vinom preuzimaju mjesni trgovci, koji su otkupljivali vina ne samo od kaštelanskih težaka nego i s drugih dalmatinskih područja. Plasman vina na domaća i vanjska tržišta odvijao se upravo preko novoizgrađenih luka u Kaštel Novome i Kaštel Starome. Štoviše, kaštelanska vina bit će zapažena i nagrađivana na Poljoprivredno-šumarskoj izložbi u Beču. Osim trgovine na veliko, trgovci su punili u boce kaštelanska vina (primjerice, opol, vermut, bihać, žilavku, crljenak) te prošek i rakiju.¹⁰

Zapadna obala Kaštel Novoga

Rastuća proizvodnja vina tijekom velike konjunktore potaknula je početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća izgradnju pristupnoga gata uz kulu Čipiko u Kaštel Novome, koji je omogućio pristajanje većih brodova za ukrcaj bačava i drugog tereta.¹¹ Usporedno s time, a radi zaštite luke od bujičnih nanosa potoka Ponikvice, 1876–1877 podignut je zaštitni zid. Uz to, zbog povećanoga lučkog prometa osamdesetih godina 19. stoljeća, popločana je operativna obala novoga gata pred kulom Čipiko, a zapadno od njega produljen je lukobran s pristupnim gatom za brodove. Godine 1887. na kraju lukobrana podignut je željezni kandelabar s crvenim svjetlom.¹² Ubrzo su u luku Kaštel Novoga počeli pristajati teretni

⁸ OMAŠIĆ 2001: 807, 976. Jedinica za površinu jutro imala je 5750 m².

⁹ Isto: 807, 809.

¹⁰ DOMAZET I VULETIN 2002: 178-180.

¹¹ OMAŠIĆ 2001: 796-813; KRALJEVIĆ 1994: 60-116; PIPLOVIĆ 1996: 134, 138; MARASOVIĆ 1996: 50. Konjunktura vinogradarstva trajala je od 1867. do 1892. Tada se vino, osim plasiranja na austrougarsko, velikim dijelom izvozilo na francuska, talijanska i njemačka tržišta. Površine zasađene lozom bile su u stalnome porastu. Općina Kaštel Novi (obuhvaćala je naselja Kaštel Štafilić, Kaštel Novi i Kaštel Stari) 1878. imala je 1800 jutara pod vinogradom, a 1893. vinovom lozom bilo je zasađeno 2500 jutara zemlje. Dotadašnja lučica, koja se nalazila ispod župne crkve sv. Petra u Kaštel Novome, zbog pličine nije bila prikladna ni za manje teretne jedrenjake pa se odustalo od njezina daljnjeg uređenja te se taj prostor počeo nasipavati. Izgradnja i održavanje lukâ bili su u nadležnosti Pomorske vlade u Trstu, ali velik interes za njihovo uređenje pokazivali su mjesni veletrgovci (obitelj Katalinić koja koncem sedamdesetih godina dolazi u posjed kule Čipiko i koja uz nju podiže prizemnicu za skladište svoje tvrtke, zatim obitelji Ivanac, Stude i dr.), što im je uvelike olakšalo plasiranje kaštelanskih vina na domaća i vanjska tržišta..

¹² Isto. Željezni kandelabar visine 4,80 m sa svjetlosnim uređajem na petrolej koji je davao crveno svjetlo s dometom do 4 milje. Godine 1884. luku u Kaštel Novome obišao je i namjesnik barun Jovanović. OMAŠIĆ 1994: 182.

jedrenjaci i parobrodi pa se, prema podacima Trgovačke i obrtničke komore u Splitu, iz ove luke godišnje izvezilo 35 000–40 000 hektolitara vina. Međutim, lučki kapaciteti s operativnom obalom još uvijek nisu bili dostatni pa su jedni parobrodi ukrcavali teret u luci, a drugi čekali izvan luke. Stoga je Općinsko upraviteljstvo Kaštel Novoga podnijelo zahtjev Pomorskoj vladi u Trstu za novo produženje lukobrana i pristupnoga gata.¹³

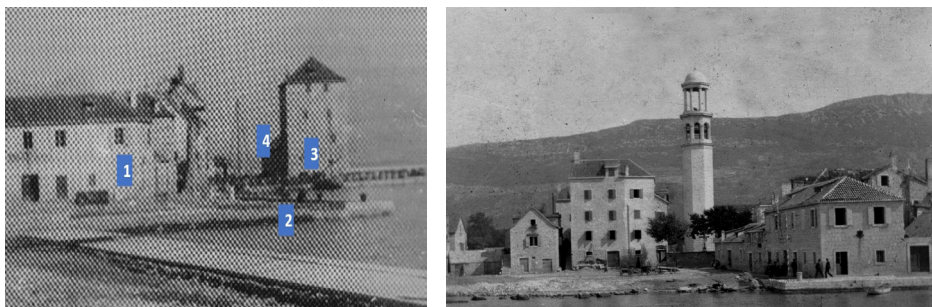
Sl. 1. Katastarski plan Kaštel Novoga iz 1831. s novim stanjem na terenu nakon reambulacije u drugoj polovini 19. stoljeća. Ucrtan je gat pred kulom Čipiko (1), nasip u prvotnome pristaništu ispod župne crkve sv. Petra (2), zaštitni zid prema potoku Ponikvici (3) te lukobran nove luke s pristupnim gatom (4). Obalna komunikacija od kule Čipiko prema istočnom dijelu naselja nije bila uspostavljena, prekid obalne linije evidentan je već od kuće Jakova Milana (čz. zgr. 130), čija se južna strana nalazila u moru.

Novo produženje dotadašnjeg lukobrana s pristupnim gatom u Kaštel Novome započeto je 1892, a završeno 1894. Nakon toga, od 1896. do 1903, obavljeno je više radnji na uređenju luke, popravljen stari gat i produbljeno dno novim iskopom.¹⁴ Zbog intenzivnoga lučkog prometa, u luci Kaštel Novoga postavljena je od 1889. do 1893. plutača za privez brodova.¹⁵ Pristajali su parobrodi raznih društava: Austrijskog Lloydja, Ugarsko-hrvatskog društva, Topića, Rismonda... Konačno, ova

¹³ ISTI 2001: 823.

¹⁴ PIPLOVIĆ 1994: 183. Radove na produženju gata (porta) financiralo je Ministarstvo trgovine s 15 500 forinti. Stara župna crkva sv. Petra crkva počela se 1871. opasivati zidovima prema projektu arhitekta Josipa Slade (1828–1911) te će dobiti izgled trobrodne građevine. Međutim, radovi su se oduljili pa se stalo „u visini nekoliko redova iznad vrata“, da bi se ponovno nastavili nakon što je 1901. Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu dodijelilo pomoć od 10 000 kruna. DUVNJAK 2007: 29-31; PIPLOVIĆ 1994: 183.

¹⁵ PIPLOVIĆ 1996: 138.

Sl. 2. Lijeva fotografija, snimljena koncem 19. stoljeća (kronološki orijentir: župna crkva sv. Petra u vrijeme proširenja), prikazuje obzidanu obalu s kolonama koja je izrađena u prvoj polovini osamdesetih godina 19. stoljeća do zgrade Hrvatske čitaonice. Desna fotografija prikazuje spojenu obzidanu obalu od zgrade Hrvatske čitaonice (1) do zaštitnog zida potoka Ponikvice (2); također je na fotografiji vidljiva novopodignuta prizemnica (skladište) obitelji Katalinić (4) uz kulu Ćipiko (3). Na pristupnom gatu pred kulom Ćipiko poredane su bačve za utovar na brodove, što je činilo uobičajenu sliku lučkog života ove luke s obzirom na vinogradarski potencijal Donjih Kaštela.

je luka po izvozu vina zauzimala četvrto mjesto u splitskom okruženju.¹⁶ Sljedeći važan zahvat na zapadnoj obali Kaštel Novoga završetak je nasipavanja prvotne lučice pored župne crkve te 1909/1910 podizanje obrambenoga obalnog zida od zgrade Hrvatske čitaonice do zaštitnog zida Ponikvice.¹⁷ Konjunktura izvoza dalmatinskih vina na vanjska tržišta počinje opadati stupanjem na snagu trgovačkog ugovora između Italije i Austro-Ugarske Monarhije 1892. (Vinska klauzula), no obala i luka u Kaštel Novome i pod takvim su se okolnostima uređivale,¹⁸ a lučki je promet još uvijek bio intenzivan na početku tih recesivnih procesa. Primjerice, samo na brodove pod austrougarskom zastavom 1893. u ovoj luci ukrcao se 28 681

¹⁶ OMAŠIĆ 2001: 813-823. Recesivno razdoblje za vinogradarstvo uzrokovano je trgovačkim ugovorom između Italije i Austro-Ugarske Monarhije tzv. vinskom klauzulom iz 1892, prema kojoj su Talijani na austrougarsko tržište mogli plasirati svoja vina s minimalnim carinama, što je dovelo do pada cijena vina i obrađivanja vinograda na granici rentabilnosti. Takva će situacija potrajati sljedećih dvanaest godina, a na nju će se potom nadovezati pojava filoksere u Kaštelanskom polju, što je predstavljalo kulminaciju vinogradarske krize. Razmjeri vinske trgovine neusporedivo su slabiji početkom 20. stoljeća u odnosu na prethodno, 19. stoljeće, tj. Kaštela dijele sudbinu općih procesa na razini Dalmacije. Uostalom, 1903. nije se uspjelo prodati 30 000 hl vina, odnosno 75% ukupne proizvodnje. OMAŠIĆ 1994b: 124.

¹⁷ PIPLOVIĆ 1996: 138. Spajanje linije od zgrade Hrvatske čitaonice do zaštitnog zida Ponikvice stajalo je 16 000 kruna. Materijal za nasipavanje obale devedesetih godina 19. stoljeća dovezio se također s lokaliteta Miri, gdje je Hrvatsko društvo Bihač pod vodstvom don Frane Bulića obavljalo arheološka iskopavanja i gdje je pronađena antička *villa rustica*.

¹⁸ OMAŠIĆ 2001: 808, 813-815. Količine za trgovinu proizvedenog vina (do pojave filoksere 1908) uglavnom su ostale iste, ali je cijena vidno pala: s 18 forinti prije stupanja na snagu Vinske klauzule na 9,7 forinti već 1893.

tonu tereta, i to na 180 parobroda i dva jedrenjaka. Usporedno s time, početkom devedesetih godina 19. stoljeća ne vodi se ni jedan veći brod pod pripadnošću luke Kaštel Novi, izuzev 11 manjih plovidbenih jedinca (ukupne nosivosti 157 tona) i devet ribarskih brodova.¹⁹

Iz luke Kaštel Novoga 1892. izvezlo se 25 248 hektolitara vina, 365 hektolitara maslinova ulja, 137 kvintala brašna, 80 kvintala pšenice, 70 kvintala priređena mesa, 54 kvintala svježeg voća, 49 kvintala životinjskog loja, 45 kvintala meda, 38 hektolitara alkohola i žganice, 24 kvintala smokava, 15 kvintala kvasca, 11 kvintala zobi, pet kvintala svježeg mesa, osam kvintala boba i graška, sedam kvintala ječma, tri hektolitara piva, kvintal bajama, kvintal sapuna i dr.²⁰ S druge, pak, strane početkom devedesetih godina 19. stoljeća preko ove luke ponajviše su se uvozili: kukuruz, brašno, pšenica, riža, vapno, bakalar, soljena, dimljena i sušena riba, tjestenina, kava, papar, krovni crijep, staklo, željezni proizvodi, sumpor, galica, voštane svijeće, razne boje, rafinirani slador, laneno ulje, mineralno ulje, pamučna roba, jutene tkanine, papir i dr.²¹

Godine 1890. na području Općine Kaštel Novi živjelo je 2740 stanovnika, a deset godina poslije taj se broj popeo na 3057, što je nedvojbeno odraz ranijih progresivnih gospodarskih trendova za velike konjunktore i općeg napretka koji su osjetili različiti društveni slojevi u Donjim Kaštelima.²² U isto vrijeme preko luke Kaštel Novoga izvozili su se stočarski proizvodi: meso, sir, maslo, vuna, janjeće i ovčje kože te živa stoka.²³

Istočna obala Kaštel Novoga

Sl. 3. Istočna obalna linija Kaštel Novoga početkom 20. stoljeća još uvijek nije zahvaćena modernizacijskim zahvatima; postoji tek uski nasip ispred kuća.

¹⁹ STATISTIČNI IZVJEŠTAJ 1895: 368-369, 410. Grga Novak donosi podatak na temelju *Annuario marittimo*, koji navodi da je 1895. uplovilo 1010 brodova (jedrenjaka i parobroda) ukupne nosivosti od 212 140 tona. NOVAK 1978: 2247.

²⁰ STATISTIČNI IZVJEŠTAJ 1895: 250-308.

²¹ Isto: 172-246. S obzirom na male površine pod oranicama (30 jutara), brašno se „uvozilo iz Rijeke i Trsta, a pšenica iz Grčke i Turske“. OMAŠIĆ 2001: 811.

²² Isto: 733.

²³ Isto.

Istočna obala Kaštel Novoga ostala je u austrougarskom razdoblju neuređena, more je dopiralo gotovo do kuća, a komunikacijski pravac istok-zapad išao je kroz samo naselje. Također, kroz naselje odvijao se pristup luci u Kaštel Novome, i to *Velikom štradam* preko seoskoga trga ili obalnim putom nakon što je uređena zapadna obala.

Između 1903. i 1910. izgrađeno je na istočnoj obali sjeverno krilo skladišta obitelji Katalinić. Posjednik i trgovac Stjepan Katalinić (1829–1896) razgranao je trgovinu vinom; prema sačuvanoj poslovnoj korespondenciji, plasirao ga je na razna europska tržišta. Njegovo vino na Gospodarsko-šumarskoj izložbi u Beču 1890. bilo je nagrađeno srebrenom medaljom. Poslove nakon Stjepanove smrti 1896. nastavili su njegovi sinovi Damjan, Ivan i Ignacije, a tvrtka će se voditi pod nazivom *Damjan Katalinić i braća*. Vino su otkupljivali od kaštelanskih težaka, ali i sa širega područja Dalmacije. Zbog opsega njihovih poslova, nametnula se potreba izgradnje vinskoga skladišta uz kulu Čipiko (koju je prethodno kupio Stjepan Katalinić), a čija je pozicija bila pogodna zbog smještaja u samoj luci.²⁴ Osim tvrtke Stjepana Katalinića, među trgovcima vinom u Donjim Kaštelima svakako je važno istaknuti i Ivana Radunića, Petra Šimete, Ivana Stude, Vinka Ivanca, Šime Šantića i dr., koji su davali ključne impulse u otkupu i trgovini kaštelanskim vinom.²⁵

*Istočna obala Kaštel Novoga do granice s Kaštel Starim i Garajinovic
(zapadna obala u Kaštel Starome)*

Sl. 4. Stanje 1895, tj. nakon uređenja Garajinovice, kada je obala u tom dijelu proširena i obzidana od granice Kaštel Novoga do kaštela Cega (čija je južna strana i dalje ostala u moru). Najprije je napravljen obrambeni kameni zid prema moru (bez popločavanja obale), do kojega se potom nasula i poravnala obala. Frane Ivasović navodi kako je prije proširenja put bio tako uzak da se nije moglo proći u Kaštel Novi kada bi bila i osrednja jugovina. Istodobno, obzidan je obrambeni zid od kuće Poparić (čest. zgr. 276) do granice s Kaštel Starim.

²⁴ DOMAZET I VULETIN 2002: 176-183; DOMAZET 2007: 339-343.

²⁵ Isto; MARASOVIĆ 1996: 50.

Uređenje dijela obale koji je spajao dotadašnja odvojena naselja Kaštel Novi i Kaštel Stari imalo je višestruku važnost: s jedne strane zbog pristupa Staroseljana općinskoj upravi i pučkoj školi u Kaštel Novome, a s druge zbog pristupa luci u Kaštel Novome te svakodnevne fluktuacije ljudi i robe. Na predjelu Garajinovice nalazila se stojna kuća i vinsko skladište trgovca Ivana Radunića, odnosno tvrtke koja je utemeljena još 1878. s temeljnom djelatnošću izvoza vina.²⁶

Od kaštela Cege do luke u Kaštel Starome

Sl. 5. Katastarski plan s unesenim proširenjem obale (2) istočno od Koriolanova kaštela (1), odnosno gatom za pristajanje brodova (4) i skladištem obitelji Šimeta (3).

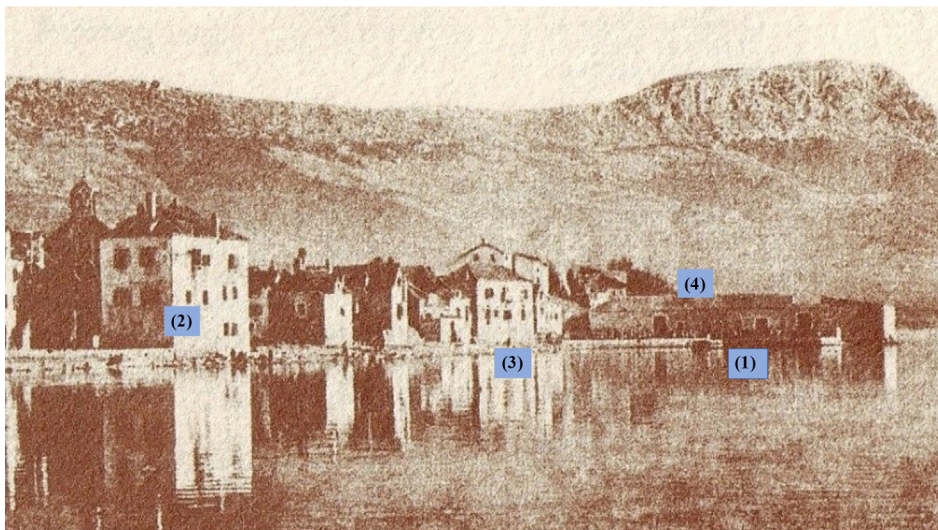
Stanje obale u Kaštel Starome od kaštela Cege do kaštela Koriolana Ćipika (čest. zgr. 91) ostaje nepromijenjeno do 1913, kada započinje nasipavanje toga obalnog dijela, ali već 1914. radovi su obustavljeni zbog izbijanja Prvoga svjetskog rata. Don Frane Ivasović navodi kako na toj obali nije bilo puta, već samo morsko žalo i kako je bilo prohodno tek za vrijeme oseke. Prve promjene na obali Kaštel Staroga događaju se 1873. izgradnjom maloga gata istočno od kaštela Ćipiko. No, vrijeme velike konjunktura i rast lučkoga prometa potaknuli su osamdesetih godina rekonstrukciju obale od Koriolanova kaštela do samoga gata, uz koji je tvrtka *Šimeta* 1890. podignula svoje skladište.²⁷

Budući da je luka bila malena i pristupačna tek za manje parobrode, a i preko ove se luke odvijao putnički promet sa Splitom, 1903. luka je proširena pripadajućom operativnom obalom za manipuliranje teretom.²⁸

²⁶ DOMAZET I VULETIN 2002: 179-181. Ivan Radunić bio je među 200 najistaknutijih dalmatinskih pravaša koji su u Dubrovniku 12. svibnja 1906. sudjelovali pri obnoviteljskoj skupštini Stranke prava. Umro je 1906., a poslove je nastavio njegov sin Gajo. MATIJEVIĆ 2007: 345. Gajo Radunić navodi da je imao jednu od najvećih tvrtki u Monarhiji i da je uspio otvoriti nove izvozne putove svojem vinu.

²⁷ OMAŠIĆ 2001: 778-787; PIPLOVIĆ 1996: 137, IVASOVIĆ 2001: 212-213. Tvrtka *Šimeta* utemeljena je 1864. za izvoz „temeljnih i desertnih vina“. Njegov sin Frane Šimetin bio je načelnik Općine Kaštel Novi od 1893. do 1918, a u tome razdoblju bio je u sukobu s konkurentskom tvrtkom u istome mjestu Ivana i sina Gaje Radunića. IVASOVIĆ 2001: 219; DOMAZET I VULETIN 2002: 14.

²⁸ IVASOVIĆ 2001: 211-212.

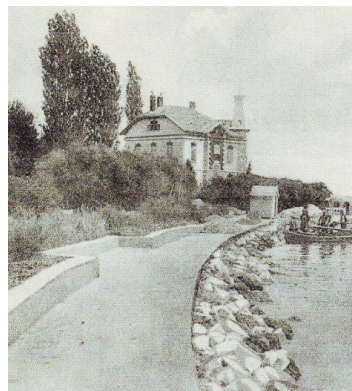

Sl. 6. Luka u Kaštel Starome krajem 19. stoljeća. Na slici vidi se prvotni mali gat (1). Pored toga, obala od kaštela Cege (2) do Čipikova kaštela (3) još uvijek nije uređena, obzidan je tek dio obale od kaštela Čipiko prema skladištu obitelji Šimeta (4), tj. do gata za pristajanje brodova.

Istočna obala Kaštel Staroga do granice s Kaštel Lukšićem

Istočna obala, poznata pod nazivom *Štalija*, početkom 20. stoljeća još uvijek nije imala uređena puta, stoga je 1903. počela izgradnja puta koja je uključivala proširenje, nasipavanje i podizanje obrambenoga betonskog zida prema obali.²⁹ No, to je već vrijeme kada se pojavljuju prve ideje o razvoju turističke djelatnosti u Kaštelima. Godine 1899. osnovano je Društvo za ustanovljenje liječilišta i podignuće kupališta na Donjim Kaštelima s ciljem izgradnje turističke infrastrukture (kupališta, restorana, kavana, parkova...). Ubrzo zatim, 1902, na samoj granici Kaštel Staroga, odnosno u njegovu obalnom dijelu prema Kaštel Lukšiću, Petar Kamber podignuo je vilu *Nika* u kojoj je živio sa svojom obitelji. S južne strane vile *Nika* podignuto je manje pristanište za brodove te uređeno šetalište na obalnom dijelu prema zapadu. Međutim, već tada je Kamber počeo ostvarivati svoju viziju okrupnjavanja posjeda i njegovo hortikulturno uređenje,

²⁹ PIPLOVIĆ 1996: 137. Prvi gat za pristajanje brodova izgrađen je 1873., uređen je 1885. te popravljen 1896. Prvi parobrod pristao je 1897. održavajući pomorsku vezu sa Splitom. Namjeravalo se produžiti lukobran prema Kaštel Novome pa su bila i predviđena sredstva u tu svrhu u iznosu od 11 000 kruna, ali je izbijanje Prvoga svjetskog rata zaustavilo taj projekt. ISTI 1994: 187.

Sl. 7. Obala Štalije nakon uređenja 1903. U daljini se nazire Kamberova vila Nika, podignuta 1902. Na fotografiji uočljiv je stari dio puta, kao i onaj koji je proširen nasipavanjem obale i podizanjem betonskoga obrambenog zida. Desna fotografija prikazuje vilu Nika s uređenim obalnim dijelom 1910.

što će dvadesetih godina 20. stoljeća rezultirati izgradnjom prvoga hotela na kaštelanskoj obali.³⁰

Međuratno razdoblje 1918–1941

U međuratnom razdoblju Donja Kaštela postaju poznato turističko mjesto te domaći poduzetnici otvaraju pansioni za prihvata gostiju (Bare Poparić, Mate Budanko, Jure Rotondo, Marin Kovačev, Ivan Berket itd.). Oni se koriste svojim prostranijim obiteljskim kućama ili podižu posve nove objekte isključivo za tu namjenu.³¹ U Donjim Kaštelima ljetovalo je 1935. 2230 turista, među njima s područja Kraljevine Jugoslavije 1172 gosta, iz Austrije 670, iz Mađarske 270, iz Njemačke 40, iz Italije 18, iz Poljske 15 i dr. Iste godine evidentno je 29 301 noćenje u Donjim Kaštelima.³²

Ondašnji tisak izvještava o brojnosti gostiju i ljetnom ugođaju koji je udahnuo novi život kaštelanskim naseljima: „Naša Kaštela oživjela su strancima. Hoteli

³⁰ ACALIJA 2020: 9, 12-16, 20-25; ISTA 2009: 28-32. Prvi turistički pansion s uređenom plažom u Kaštelima otvorio je dr. Henrik Šoulavy 1909. u Kaštel Lukšiću.

³¹ ACALIJA 2009: 38-40. Općinske vlasti prilagođavaju se novoj gospodarskoj djelatnosti i nastoje svojim gostima omogućiti što ugodniji boravak pa će posebno paziti na čistoću naselja, urednost plaža, a ujedno će zabraniti svaku galamu u blizini turističkih objekata. U turističku ponudu uključuju se i vlasnici bolje opremljenih kuća. Doneseni su i propisi koji obvezuju sve koji primaju turiste da ih prijave u općinske urede u roku od 12 sati nakon njihova dolaska, a u istome roku odjave nakon odlaska. Općinska pristojba po osobi iznosila je 2 dinara. DOMAZET 1998: 80-81.

³² JUGOSLAVENSKI TURIZAM 1935: 47.

kavane su puni gostiju, šetališta, parkovi, obala, automobili, parobrodi puni su života. Sve vrvi i miče se. A i hoteli puni su Čeha, Nijemaca, Poljaka...“ Godine 1936. osnovano je Općinsko kupališno povjerenstvo s ciljem unapređenja turističke ponude u Donjim Kaštelima. Povjerenstvo je promoviralo privatni smještaj, a 1936. tiskalo je prvi turistički vodič, *Vodič Donjih Kaštela*.³³ Razvoj turističke djelatnosti daje ključne impulse uređenju obale i šetnica kaštelanskih naselja u međuratnom razdoblju.³⁴ Istodobno su u ondašnjem tisku sve učestalija mišljenja da se obalni dio sačuva samo za moderna kupališta, ljetnikovce, šetnice uz obalu, uz izgradnju kanalizacije i vodovodne mreže.³⁵ Usporedno s time, pri izboru seoskoga glavara 1936. zahtijevala se, pored uobičajenih stavki u opisu njegova djelovanja, i spremnost ulaganja u turizam te očuvanje prirodnih ljepota tadašnje kaštelanske rivijere.³⁶

Naravno, Donja Kaštela u međuratnome razdoblju i dalje ostaju pretežito ruralno područje s dominantnim poljoprivrednim stanovništvom, no općinske vlasti nastoje dotadašnje navike stanovnika što više regulirati tijekom turističke sezone. Tako, primjerice, zabranjuju puštanje domaćih životinja na javna mjesta i prostiranje rublja na javnim mjestima, određuju vrijeme izlijevanja noćnih posuda u more, propisuju redovito odvoženje gnoja iz seoskih štala u polje itd.³⁷

Kaštel Novi (zapadna obala)

Dvadesetih godina 20. stoljeća jugozapadno od župne crkve sv. Petra, na prostoru koji je prvotno nasut, uređuje se mjesni park (Đardin). Početkom dvadesetih godina 20. stoljeća Damjan Katalinić postojeće je skladište dogradio s istočne i južne strane,³⁸ istodobno je na obalnom graničnom dijelu Kaštel Novoga s Kaštel Štafilićem podignut javni nužnik i naposljetku prekriven potok Ponikvica. Kupanje nije bilo dopušteno u lukama; primjerice, u Kaštel Starome moglo se kupati na istočnoj obali (od općinskog perivoja preko *Štalije*), a u Kaštel Novome također na istočnom dijelu obale, odnosno na *Birinu moru*.³⁹

³³ Isto: 66; DOMAZET 1996: 19.

³⁴ DOMAZET I VULETIN 2002: 200.

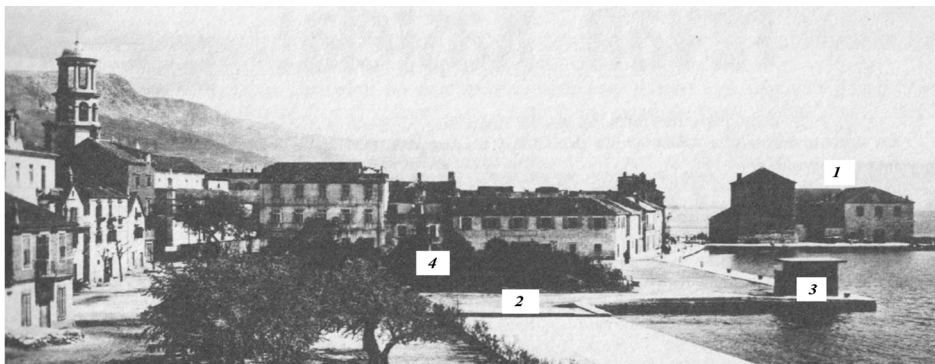
³⁵ *Novo doba*, br. 201, 30. VIII. 1930.

³⁶ *Jadranski dnevnik*, br. 283, 4. XII. 1936.

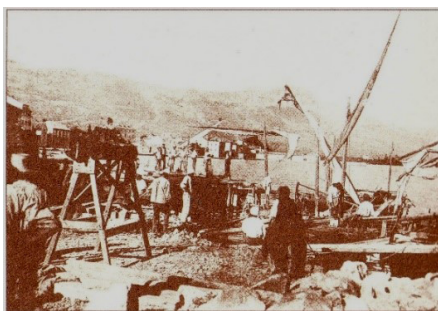
³⁷ DOMAZET I VULETIN 2002: 200.

³⁸ IVASOVIĆ 2001: 212. Obala u Kaštel Starome od kaštela Cege do porta radila se 1925. Sačuvana je fotografija koja prikazuje radove u tijeku, a u pozadini vidi se jugoistočno proširenje skladišta obitelji Katalinić.

³⁹ DOMAZET I VULETIN 2002: 36.

Sl. 8. Na fotografiji vidi se novopodignuto krilo skladišta obitelji Katalinić (1), prekriveni potok Ponikvica (2), javni nužnik (3) na graničnom dijelu do Kaštel Štafilića i posađena borovina u općinskom parku (4). U luci u Kaštel Novome dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća i dalje se obavljao prekrcaj vina u brodove, ali s obzirom na rastući turizam, prisutan je sve veći putnički promet parobrodima Jadranske plovidbe koji su pomorskim putem povezivali Trogir, Kaštela i Split.

Sl. 9. Lijeva fotografija prikazuje nasipavanje i uređenje istočne obale u Kaštel Novome u drugoj polovini dvadesetih godina 20. stoljeća. Desno: povorka HSS-a na Garajinovici 1938. Na obali su tada podignuti stupovi za elektrifikaciju. List Novo doba 19. IV. 1929. ističe kako će se time strancima pružiti ugodniji boravak i ujedno stvoriti temelji za daljnji razvoj turizma.

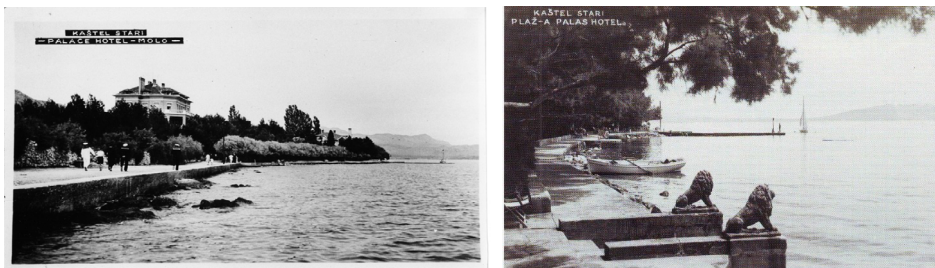
Kaštel Stari (Zapadna obala)

Daljnji radovi na ovom obalnom dijelu obuhvatili su 1925. onaj neuređeni dio od kaštela Cega do kaštela Koriolana Čipika. Također, nasuta je obala s južne strane kaštela Cega i spojena s Garajinovicom.

Sl. 10. Lijevo: proširenje i uređenje obale od kaštela Cege do Koriolanova kaštela 1925. Don Frane Ivasović navodi da se ta dionica obale počela nasipavati 1913. te da do tada nije bilo nikakva puta, već morsko žalo kojim se moglo proći jedino za oseke. Međutim, radovi su za vrijeme Prvoga svjetskog rata obustavljeni i ponovo nastavljeni 1925, kada je uređena obala. Desno: obala tridesetih godina 20. stoljeća nakon što je proširena i betonirana u dijelu prema moru. Dvadesetih godina 20. stoljeća Novo doba izvještava o dodatnim parobrodskim linijama za jednodnevne izlete iz Splita u Kaštela. Uvodi ih društvo Kaštelanska plovidba, a na toj relaciji plovi parobrod Kozjak. Godine 1936. i Jadranska plovidba uvodi jednodnevne nedjeljne izletne karte na relaciji Split – Kaštela, a od 1925. Kaštela su sa Splitom povezana i autobusom koji je od 1935. prometovao osam puta dnevno.

Obala ispred hotela Palace

Sl. 11. Hotel Palace s pripadajućim obalnim dijelom krajem dvadesetih godina 20. stoljeća

Kamen temeljac za hotel *Palace* položen je još 1921. u istočnom dijelu Kaštel Staroga. Njegov idejni začetnik i vlasnik dr. Petar Kamber smatrao je kaštelanski prostor nadalje pogodnim za razvoj turističke djelatnosti zbog njegovih tadašnjih ambijentalnih i prirodnih vrijednosti. Hotel je otvoren 1928, imao je 32 sobe i 61 krevet, restoran, sportske sadržaje, vlastitu električnu centralu i vodoopskrbu. Na obalnom dijelu ispred hotela „betoniran je plato za kupanje, (...) napravljene su na obali stepenice za silazak u more ukrašene s obje strane betonskim lavovi-

ma“.⁴⁰ Ondašnji tisak izvještava o dojmovima gostiju, primjerice: „Maestral! Ovaj ugodni svježi ljetni vjetar, koji je jednako sastavni dio parka hotela *Palace* kao i rasvijetljeni parket za ples, krasni jazz i ugodni tango. Personal je krasan. Kuhinja prelazi sva očekivanja, komfor je besprimjeran. Publika je odlična. Morski valovi hlade. Što bi čovjek više želio.“⁴¹

Sl. 12. Hotel Palace s obalnim dijelom krajem tridesetih godina 20. stoljeća

Krajem tridesetih godina 20. stojeća posjed hotela omeđuje se kamenim zidom, podiže se depandansa hotela s novih 58 soba, proširuje se obala pred hotelom i naposljetku podižu betonski platoi za kupače.⁴² „Godine 1939. dnevni tisak izvještava da je hotel *Palace* preko ljetnih mjeseci pun gostiju do posljednje sobe i da u hotelu (...) već danima ne možete dobiti sobe.“⁴³ Istodobno, velika se pozornost posvećivala održavanju čistoće i urednosti u blizini turističkih objekata i ujedno zabranjivala galama i buka.⁴⁴

⁴⁰ MARASOVIĆ 2011: 75.

⁴¹ DOMAZET I VULETIN 2002: 95.

⁴² Isto; ACALIJA 2020: 62.

⁴³ MARASOVIĆ 2011: 77. Godine 1929. svjetska se gospodarska kriza loše odrazila na poslovanje hotela *Palace*. S obzirom na višegodišnju gradnju hotela, investicija je očito predstavljala velik financijski teret Kamberu. Hipotekarni kredit nije uspio redovito otplaćivati, stoga je vlasništvo nad hotelom, vilom *Nika* i cjelokupnim posjedom 1936. preuzela Državna hipotekarna banka. Potraživanja banke od Kambara iznosila su 1 850 000 dinara, a isti je kompleks banka prodala 1937. Savezu nabavljačkih zadruga u Beogradu za tri milijuna dinara.

⁴⁴ DOMAZET I VULETIN 2002: 200.

Zaključak

Istraživanje povijesti obale Kaštel Novoga i Kaštel Staroga ukazalo je na njezinu slojevitost, partikularne zahvate u odnosu na cjelinu te iniciralo dinamiku u odnosu na pripadajući kontekst njezina oblikovanja. Ponajprije, intervencije na obalnom dijelu u drugoj polovini 19. stoljeća proizlaze iz potrebe za plasiranjem domaćih vina na domaća i strana tržišta tijekom velike konjunktura, a koje će rezultirati izgradnjom luke u Kaštel Novome za pristajanje većim teretnim jedrenjacima, kao i parobrodima. No, budući da je izgradnja luke imala prioritet u odnosu na ostatak obale, nasipavanje i uređenje istočne obale u Kaštel Novome protegnulo se sve do druge polovine dvadesetih godina 20. stoljeća.

Istodobno, u Kaštel Starome obala istočno od Koriolanova kaštela nasipala se i uredila s malim gatom već sedamdesetih godina 19. stoljeća. Zasigurno je velik utjecaj na ove procese imala trgovačka obitelj Šimeta, koja ubrzo podiže svoje skladište u luci. Uz to, jedan od njihovih članova, Frane Šimeta, u više mandata (1892–1918) obnašao je načelničku dužnost u Općini Kaštel Novi. S druge, pak, strane, dio obale koji je povezivao Kaštel Stari s Kaštel Novim također je predstavljao prioritet zbog komunikacije prema pučkoj školi i općinskoj upravi. Istočna obala Kaštel Staroga, *Štalija*, dobiva novu važnost izgradnjom vile *Nika*, kao i samom namjerom dr. Petra Kambera da izgradi prvi hotel u Donjim Kaštelima. Taj je obalni dio 1903. bio proširen i omeđen betonskim zidom prema moru, no taj prostor postaje jedno od najfrekventnijih turističkih čvorišta nakon otvaranja hotela *Palace* 1928. i pansiona *Danka* tridesetih godina 20. stoljeća.

Može se zaključiti kako su obalne promjene u kaštelanskim naseljima potaknute širim gospodarskim kretanjima te je naposljetku obala potpuno definirana i privedena svojoj svrsi krajem tridesetih godina 20. stoljeća, kada Donja Kaštela postaju jedna od poznatijih turističkih destinacija u Kraljevini Jugoslaviji.

Bibliografija

Objavljeni izvor

Statistični izvještaj o gospodarskim prilikama u okružju Trgovačke i obrtničke komore u Spljetu u godinama 1890.-1893., Spljet 1895.

Periodika

Jadranski dnevnik (Split), br. 119, 22. V. 1936.

Jadranski dnevnik (Split), br. 178, 1. VIII. 1936.

Jadranski dnevnik (Split), br. 283, 4. XII. 1936.

Novo doba (Split), br. 104, 19. IV. 1929.

Novo doba (Split), br. 132, 9. VI. 1923.

Novo doba (Split), br. 201, 30. VIII. 1930.

Novo doba (Split), br. 210, 10. IX. 1927.

Literatura

ACALIJA, Sanja. 2009. *Kaštelanski turizam u kronološkom pregledu*. Kaštela: Muzej grada Kaštela.

ACALIJA, Sanja. 2020. *Villa Nika*. Kaštela: Muzej grada Kaštela.

BABIĆ, Ivo. 1984. *Prostor između Trogira i Splita*. Trogir: Muzej grada Trogira.

CEGA, Fani. 2010. Oprema kuće Garagnin u Kaštel Starome krajem 18. stoljeća. *Zbornik Sijepa Obada*, ur. Marko Trogrlić, Josip Vrandečić, Ante Bralić, Mislav Elvis Lukšić, 355-375. Zadar – Split – Zagreb: Sveučilište u Zadru, Odsjek za povijest.

DOMAZET, Mladen. 1998. Turizam u Kaštelima na razmeđu između nekad i sutra. *Kaštela kolijevka Hrvatske. Zbornik: radovi sa simpozija u Kaštel Starom 30. rujna – 3. listopada 1998. godine / Kaštela the cradle of Croatia. Proceedings : symposium papers Kaštel Stari, September 30 – October 3, 1998*, gl. ur. Milan Hodžić, 80-81. Kaštel Stari: Turistička zajednica grada Kaštela.

DOMAZET, Mladen. 2007. Damjan Katalinić (1869.-1928.). *Kaštelanski zbornik* 8: 339-344.

DOMAZET, Mladen, Marin VULETIN. 2002. *Donjokaštelanska svakodnevnica 1900.-1939*. Zagreb: Difo.

DUVNJAK, Mirela. 2007. *Župna crkva Sv. Petra apostola u Kaštel Novome*. Kaštela: Muzej grada Kaštela.

IVASOVIĆ, Frane. 2001. *Kaštel Stari*. Kaštela: Matica hrvatska, Ogranak u Kaštelima.

KRALJEVIĆ, Rudolf. 1994. *Vinogradarski slom i demografski rasap južne Hrvatske u osvit 20. stoljeća*. Split: Književni krug Split.

MARASOVIĆ, Katja. 1996. Kaštel Novi i kula Cippico. *Kaštelanski zbornik* 5: Kaštela: 35-52.

- MARASOVIĆ, Katja. 2007. Zaboravljeni kašteli. *Kaštelanski zbornik* 8: 43-45.
- MARASOVIĆ, Katja. 2011. Hotel *Palace* u Kaštel Starome. *Kaštelanski zbornik* 9: 71-93.
- MATIJEVIĆ, Ivan. 2007. Gajo Radunić – skica za portret. *Kaštelanski zbornik* 8: 345-350.
- NOVAK, Grga. 1978. *Povijest Splita*. Sv. IV. Split: Književni krug Split.
- OMAŠIĆ, Vjeko. 1994a. Prostorni preobražaj Kaštela kroz 19. stoljeće. *Kaštelanski zbornik* 4: 181-195.
- OMAŠIĆ, Vjeko. 1994b. Kaštelanska kronika 1891.-1903. *Kaštelanski zbornik* 4: 112-132.
- PIPLOVIĆ, Stanko. 1996. Izgradnja luka u Kaštelima tijekom 19. stoljeća. *Kaštelanski zbornik* 5: 133-148.
- STRADLING, Robert. 2003. *Nastava europske povijesti 20. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa.

Coastal Development of the Kaštel Novi and Kaštel Stari (in the Context of the Great Conjunction in the Second Half of the 19th Century and Tourism Growth in the Interwar Period)

The paper follows the development of the coastline in Kaštel Novi and Kaštel Stari in the Austro-Hungarian and interwar period, thus pointing to the economic impulses and tourism activities that had a key impact on its formation.

In Kaštel Novi, southwest of the parish church of St. Petar, there was a port dating back to the middle ages. However, due to its shallowness and the impossibility of docking larger ships, its arrangement was abandoned and in the 1970s the construction of a new port next to the Čipiko tower began. Shortly, this port became very respected by its traffic. Therefore, the arrangement of the west coast was the priority and was completely edited to the border with Kaštel Štafilić, and the original harbor next to the parish church of St. Petar raised the municipal garden. The eastern coast of Kaštel Novi remained undeveloped during the Austro-Hungarian period, and preserved photographs indicate that the sea reached the houses themselves. Its restoration extended to the second half of the 1920s.

In the 1970s, began the construction of the port east of Koriolan Castle in Kaštel Stari, but it was not completed until 1903. The second priority of the coastal route (Garajnovica area), which connected these two Kaštela settlements, was completed in 1895. East Coast of Kaštel Stari (Štalija) to the border with Kaštel Lukšić had a completely different development. It is an untouched part of the coast with a natural environment that got a tourist purpose thanks to Dr. Petar Kamber. Kamber first built the family villa *Nika* on the coast with a small pier. His vision of raising the first hotel in lower Kaštela began with the occupation of the old Kaštela road to the sea, and was completed in 1928 by opening the Hotel Palace as the most representative tourist facility in Kaštela.

Local traders provided key incentives for the construction of ports due to the possibility of placing Kaštela products on foreign markets, in addition to which they also built their own wine warehouses, such as the Katalinić and Šimeta families.

Keywords: Kaštel Novi, Kaštel Stari, coastal development, port construction, high economic situation, interwar period, tourism

Ključne riječi: Kaštel Novi, Kaštel Stari, razvoj obale, izgradnja luka, velika konjunktura, međuratno razdoblje, turizam

Mladenko Domazet
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Poljička cesta 35
210000 Split
mdomazet@ffst.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI
54
BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo consists of the letters 'FF' in a stylized, bold font, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2022.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 54, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

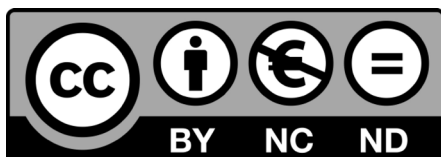
Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

DOI: 10.17234/RadoviZHP.54

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.